

КРАЄЗНАВЧА МОЗАЇКА

ПАКУЛЬСЬКА ДАЧА

(маловідомий центр лісокультурної справи)

У далекому минулому міжріччя Дніпра і Десни було вкрите суцільними масивами лісів. Тут наші предки-сіверяни знаходили місце схову, засоби існування за рахунок полювання, збору дикоростучих ягід, грибів, їстівних рослин, меду диких бджіл. З часом ці промисли стали основою торгівлі місцевого населення на шляху "з варяг у греки". Поступово біля поселень-городищ після вирубування лісів почали з'являтися невеликі ділянки полів, а деревина у все більшій кількості споживалась у побуті. Однак лісозаготівлі і деревообробні промисли значно розширились тут лише після відкриття ринків Західної Європи наприкінці XV-XVI ст. Серед продуктів лісівництва, що вивозились переважно водними шляхами, особливого значення набули суднобудівна деревина, клепа, поташ, смола, дьоготь. Велика кількість паливної деревини споживалась на виробництві скла на скляних гутах та заліза із високоякісної болотної руди на невеликих руднях з ручними горнами (1,3). Постійне зростання цін на лісову продукцію і попиту на неї на європейських ринках привело до вирубування на продаж та переробку великих масивів лісу, особливо приватних. Це стало причиною швидкого скорочення їх площі.

Виснаження лісів відчутно проявилось вже у XVII-XVIII ст. під час пошуку корабельних сортиментів. Виникає необхідність у розведенні лісів для державних потреб, заліснення пісків та ярусних земель. Перші спроби створення лісів штучним шляхом майже повсюдно виявились невдалими внаслідок відсутності кваліфікованих спеціалістів та нестачі коштів на догляд за посадками. Лише в окремих лісових урочищах вони дали позитивні результати. Серед таких осередків - казенна (державна) Пакульська лісова дача, розташована в міжріччі Дніпра і Десни на водороздільному піщаному плато.

Пакуль - залишок колись суцільного масиву соснових лісів, площа яких поступово скорочувалась під впливом господарської діяльності людини, поступаючись орним угіддям. Дача розташована на досить одноманітній піщаній рівнині із загальним пониженням з північного сходу на південний захід. Тут часто зустрічаються піщані гриви, дюни, круглі котловини невеликого розміру, інколи заболочені ("круги"). Ґрунти піщані, переважно свіжі і сухі, слабопідзолисті. Материнська порода - еолові піски, які підстилаються валунним піском та шаруватими відкладами супісків.

Перевагою саме сосни характеризували насадження дачі, загальна площа якої за першим лісовпорядкуванням 1881 р. складала 5710 га (північне урочище - 1130), південне - 955, головне - 3625 га). За даними ревізії лісовпорядкування 1901 р. питома вага соснових деревостанів у північному і південному урочищах дачі становила 98,5% вкритої лісом площі, у головному урочищі - 93,7%. За віком переважали стиглі і перестійні насадження, запас яких досягав 530-580 куб. м на 1 га. З інших порід, переважно у вигляді домішки до сосни, зустрічались дуб, осика, береза, в пониженнях - вільха чорна, ясен, клен гостролистий.⁵

Казенні ліси в колишній Чернігівській губернії були виділені в кінці XVIII ст., коли за розпорядженням Катерини II конфіскували значну частину земельного майна Києво-

Печерської лаври.² До 1858 р. на ці ліси були складені описи, вони були поділені на лісництва, завідування якими доручалось лісним офіцерам - переважно випускникам Петербурзького лісового інституту.¹⁰

Пакульська лісова дача в складі Чернігівського казенного лісництва вперше була впорядкована в 1881 р. з розподілом на 59 кварталів і три урочища. Дачу обслуговували два об'їзники, які призначались із відставних "нижніх чинів відмінної поведінки", отримували грошове забезпечення до 250 крб. на рік, зброю і обмундирування, та 8 лісників, які набирались із державних селян, отримували плату 90-100 крб. на рік і поселялись безпосередньо в лісі на кордонах.

На той час вікові соснові бори вздовж Дніпра і його притоків значно порідшали. Будівельний ліс, який заготовляли у вигляді "шестериків" (колоди довжиною 6 сажнів), відправлявся у плотах на ринки Києва, Кременчука, Катеринослава, Херсона, а звідти - досить часто за кордон. Брус і дошки вивозились на підводах у Чернігів, дрібні жердки та хмиз збувались місцевому населенню.

Вирубка лісів на піщаних ґрунтах навколо Пакульської дачі призвела до швидкого розповсюдження вітрової ерозії. Піски поблизу сіл Пакуль, Тарасовичі, Яриловичі почали рухатись, засипаючи суміжні з ними сільськогосподарські угіддя, а потім й садиби та хати селян.

З 1843 р. селянські громади розпочали поодинокі спроби по закріпленню пісків садінням швидкоростучих деревних порід. Відповідна площа огороджувалась тином, а всередині розмежовувалась на квадрати живоплотом із шелюги та верб. З 1845 по 1857 роки закріпленням пісків займалась Палата державного майна, причому половина всієї площі посадок (2260 десятин) була виконана якраз біля сіл Пакуль і Яриловичі.² До цього ж періоду відносяться згадки про початок державного штучного лісовідновлення у Пакульській дачі на лісових землях. Соснові культури створювались на зрубках після суцільного корчування пеньків, шляхом садіння самосіву з-під намету лісу, викопаного і перенесеного на місце посадки із кореневою системою, закритою ґрунтом. Обсяги робіт по закріпленню пісків залишались недостатніми, та й самі роботи велись не завжди грамотно, а тому часто не мали успіху. В 1898 р. площа рухомих пісків лише по Пакульській волості виросла до 6700 га. За 20-30 років до цієї дати піском було засипано до 3500 га культурних угідь. У ті ж роки внаслідок частих вітровалів (1839, 1841, 1842, 1843, 1851, 1855 рр.), пошкоджень шкідниками, дії лісових пожеж істотно погіршився санітарний стан соснових лісів. Продовжувалось нерегульоване скорочення їх площі. Так, протягом 1890-1895 рр. на Чернігівщині в середньому за рік вирубувалось за офіційним дозволом 7,2 тисячі десятин лісів та самовільно - 4,3 тисячі.⁶ Лише за 20 років, починаючи з земельного перепису 1887 р., скорочення лісової площі Чернігівської губернії досягло 32% (1,7).

Несприятливі результати вирубування лісів викликали занепокоєння в прогресивних суспільних колах Чернігівщини. Почастішали виступи проти сваволі лісовласників, за передачу справи лісовідновлення до рук фахівців. Відомий дослідник-краєзнавець О. Русов писав, що посадки, виконані приватно і сільськими громадами, "є краплею в морі пісків, які утворилися на місці лісів", і що школи лісівників для Чернігівської губернії більш необхідні, ніж школи агрономічні.⁶ Ці виступи мали деякі позитивні наслідки. З 1 вересня 1895 р. в урочищі Ревунів Круг 1-го Остерського лісництва була організована Пакульська нижча лісова школа для підготовки із середовища місцевого населення фахівців-лісівників.⁴ Було виділене самостійне Пакульське лісництво, а в кварталі 7 цього лісництва побудоване селище з квартирами для лісничого, його помічників (вони ж - викладачі школи), конторою лісництва і будинком школи. Обов'язки завідувача лісової школи покладались на Ф. Д. Белентьєва, який одночасно був призначений на посаду лісничого. У 1887 р. він закінчив Петербурзький лісовий інститут і набув достатнього виробничого досвіду, працюючи поспільно помічником лісничого і лісничим 1-го Київського, Чорноліського, Велико-Анадольського, Слонімського та Ігуменського лісництв. Пакульською лісовою школою і лісництвом він керував до 1916 р., коли його було призначено на посаду лісового ревізора в Чернігів. За цей час школа випустила понад 200 лісоводів. Учні школи після трьох років навчання, отримавши звання лісового кондуктора, направлялись на роботу в лісництва.

Нааявність значного контингенту учнів школи, переважно вихідців із сімей селян чи лісової сторожі, котрі не боялись роботи і були зацікавлені в успішному лісовідновленні, та невтомність, ентузіазм лісничого Ф. Д. Белентьєва, який створив колектив кваліфікованих викладачів - вчених лісівників із Петербурзького лісового інституту і Лисінської лісової школи, зразу ж висунило Пакуль в число кращих лісокультурних центрів того часу. 30 липня 1899 р. вступили в силу правила про збір і витрачання лісокультурної застави, згідно з якими покупці лісу на зруб вносили кошти на лісовідновлення. Це стимулювало початок планової організації робіт по посіву і посадці лісу. У Пакульській лісовій дачі на досить великій площі почались активні випробування різноманітної агротехніки створення лісових культур на бідних піщаних ґрунтах. Ці досліді продовжувались відносно недовгий період, особливо з точки зору лісівництва, де результати проведеної роботи можна визначити лише через декілька десятиріч. Але й за цей час було заліснено сотні ділянок, розроблено і перевірено десятки способів і варіантів обробки ґрунту, розміщення посівних і посадкових місць, догляду за лісовими культурами, використання знарядь і технічних засобів. Поступово наслідки робіт поліпшувалися. Якщо лісові культури 1900-1903 рр. майже повністю загинули, то 1904, 1906, 1909-1912 років збереглися на значній площі у доброму стані аж до наших днів.

Головним питанням лісокультурної справи тих років було визначення, що ефективніше: посів чи посадка лісу. Спочатку перевагу віддали створенню лісових культур сосни посадкою однорічних сіянців. Для забезпечення лісокультурних робіт посадковим матеріалом був створений розсадник на площі 4 га. У 1902 р. з розсадника відпустили 1 млн. сіянців сосни і 65 тис. штук сіянців і саджанців дуба, ясена, клена, верби, тополі. Потім все частіше почали застосовувати посів насіння сосни, а в останні роки перед Першою світовою війною - лише посів. Вирішальним доказом на користь останнього стало дослідження кореневої системи в культурах, яке виявило масове викривлення і відмирання стрижневого кореня сосенок, викликане переважно незадовільною якістю виконання робіт внаслідок недосконалості посадкових знарядь і недостатньої глибини сплущування піщаного ґрунту.

Не задовольняли вимог лісівників і ручні знаряддя, якими доводилося користуватися, їх змінювали, удосконалювали. Спочатку однорічні сіянці сосни висаджували в щілину під лопату, потім - під дерев'яний кілок, меч Колесова, у ямки під стійку борозни чи іншими способами. Посів насіння здійснювали без якихось пристроїв або за допомогою сіяльної дошки, "під ковінку", ручною сіялкою тощо. Для заготівлі соснового насіння збудували насіннесушарню власної конструкції Ф. Д. Белентьєва. На виставці північного сільського господарства в Петербурзі він дістав нагороду за свій винахід і зразки продукції сушарні.⁵

Однак висновок на користь вирощування соснових культур посівом був правильним лише за умов досить примітивної техніки і технології лісовирощування тих років. Тому пізніше, коли лісове господарство одержало досконаліші ґрунтообробні знаряддя та машини для посадки лісу, перевага знову почала надаватися садінню сіянців.

Вималювалась тенденція до збільшення числа посадкових і посівних місць на одиницю площі, що було цілком виправданим в умовах недостатності коштів на догляд за лісовими культурами та негативного впливу бур'янів на ріст культур. Змінились і погляди на агротехніку підготовки ґрунту під лісові культури. Було визнано доцільність збільшення питомої ваги оброблюваної частини лісокультурної площі. Якщо спочатку вважали достатнім садіння сіянців сосни в оброблені квадрати зі стороною 20-30 см і глибиною сплущення 9-13 см, то надалі розмір їх збільшили до 70x70 см, а глибину обробки ґрунту - до 35 см. Замість ручної почали застосовувати плужну обробку ґрунту - проведення одинарних та подвійних борозен, смуг і, нарешті, в окремих випадках, часткова підготовка ґрунту почала поступатись суцільній. Природно, різна технологія виконання робіт мала наслідком різну продуктивність вирощених соснових насаджень.

Пакуль став справжньою лабораторією в лісі. Тут проводилась виробнича практика студентів Петербурзького лісового інституту. У 1914 р. студенти цього навчального закладу (на той час - Петроградського) Костюкович і Калашніков вивчали соснові культури Пакульської дачі. На місце проходження практики мав виїхати їх керівник - професор

В. Д. Огієвський. Але в зв'язку з початком війни його виїзд в лісництво не відбувся.

Восени 1914 р. значна частина лісової охорони і селян, які виконували в лісництві лісокультурні роботи, була призвана в армію. Лісокультурна справа в роки Першої світової і громадянської воєн була згорнута. У ніч із 7 на 8 листопада 1918 р. під час нападу банди в Пакульському лісництві загинули лісничий Кафтановський, помічники лісничого - колишні викладачі Пакульської лісової школи А. М. Русецький, В. Е. Крезе, вчені лісоводи Н. З. Єгоров, який закінчив Лисинську середню лісову школу, а також вихованець Пакульської школи О. В. Ховрич та діловод Михалевський.⁸ Школа припинила свою діяльність, майно її було розграбоване, насадження дачі на значних площах були занехаяні і зріджені.

У 20-ті роки до складу Пакульського лісництва увійшло декілька селянських наділів, значну частину яких займали піски, подекуди закріплені посадкою шелоги та сосни. Надалі основні положення лісокультурної справи у Пакулі мало чим відрізнялись від загальних засад лісовідновлення в лісгоспах Українського Полісся. На загальному тлі величезного обсягу робіт по наведенню порядку в лісах (у 1923 р. на Чернігівщині штучного відновлення потребували 153 тис. га зрубів, понад 61 тис. га рухомих пісків і 5,8 тис. га ярів) лісокультурна діяльність Пакуля відійшла в тінь.⁹

Незважаючи на матеріальні і соціальні труднощі, до кінця 30-х років практично вся площа пустирів і зрубів минулих років була заліснена, а піски - закріплені. У наступні десятиріччя лісівники успішно перебороли наслідки лихоліття - Другої світової війни та післявоєнної розрухи. У наші дні, проїжджаючи з Чернігова через Михайло-Коцюбинське і Пакуль до Дніпра, вздовж соснових борів і широких ланів, важко повірити в те, що ще 100 років тому в цих краях селянські садиби і села були засипані пісками. Про наступ в минулому стихії говорять лише фахівцю нерухомі піщані гряди, вкриті лісом, зверху схожі на застигли хвилі. Лише на території Пакульського лісництва Чернігівського держлісгоспу площа штучно створених соснових деревостанів перевищує 5 тисяч гектарів. Нині Пакульська дача розділена: північне урочище увійшло до складу Пакульського лісництва, північна і частина головного - до Ревунівського і решта території - до військового.

Особливу цінність у цих лісництвах мають культури XIX - початку XX ст., які збереглись до наших часів, досягли регламентованого віку рубки і мають запаси 300-400 куб. м на 1 га. Вивчення цих культур методом безпосереднього обліку дозволяє визначити лісівнику та економічну ефективність тих агротехнічних прийомів і способів створення лісових культур, які застосовувались 90-100 років тому. У деяких випадках це може попередити помилки, яких припускались раніше, в інших - допомогти обгрунтованому вдосконаленню агротехніки лісовідновлення і вирощування стійких штучних деревостанів у наші дні.

У 1986 р. цей край знову не обминуло лихо. Внаслідок чорнобильської катастрофи лісові площі частково зазнали радіаційного забруднення. Недалеко від Пакуля зведене місто Славутич, що збільшило антропогенне навантаження на навколишні лісонасадження. Це викликає необхідність вдосконалення лісгосподарських заходів, їх екологізації і соціального спрямування з врахуванням досвіду минулого.

Рукотворні пам'ятки, до яких відносяться і викокопродуктивні культури Пакуля, мають не тільки наукове і господарське значення. Збереження їх, надання їм статусу заказників чи еталонних лісів є продовженням доброї традиції збереження всього, що несе пам'ять про минуле рідного краю, історію народу.

**Георгій Редько,
Владлен Бузун.**

Джерела та література:

Бондарь В. С. Использование и восстановление лесных ресурсов Украины в дооктябрьский период: Автореф. дис. канд. экономич. наук. - К., 1973. - 48 с.

Китаев М. Облесение черниговских песков. // Лесной журнал. - 1894. - Вып. 2. - С. 236-256

Модзольський В. Гути на Чернігівщині. - К., 1926. - С. 32, 63.

Новые лесные школы. // Лесной журнал. - 1895. - Вып. 3. - С. 412-413.

Отчеты о производственной практике 1903 и 1914 гг. студентов Петербургского лесного института С. Калашникова, Костоковича, А. Лейбовича, И. Мартынова. - Санкт-петербург, Лесная академия - 120 с. (рукописи).

Русов А. А. Описание Черниговской губернии. - Чернигов. 1898. - Том 1. - С. 186, 322.

Цветков М. А. Изменение лесистости Европейской России с конца XVIII ст. по 1914 г. - М., 1957. - 214 с.

Чернігівський державний обласний архів (ЧДОА). - Фонд Р-950, опис 2, од. зб. 5, с. 61.

Там само. - Фонд Р-950, опис 3, од. зб. 133, с. 3-18.

Шульгин Н. Статистическое описание казенных лесов Черниговской губернии. // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 2. - С. 8 - 16.

БІЛІ ВЕЖІ

У нашому краї немало населених пунктів, про давню історію котрих довідуємося з літописів. Один з них Білі Вежі. Й цікаво те, що історія їх переплітається з іншими Білими Вежами - поселенням хозарів на Дону.

Щодо самого цього топоніму, то "Біла" - з давньоруської значить "білий", "прозорий", "чистий", а "Вежа" - від праслав'янського, що рівнозначне дієслову "везти". Слово "вежа" в слов'янських народів означає пересувний дім, а пізніше це слово набуло значення башти, дзвіниці. Можна припустити, що Біла Вежа стояла на торговому, так званому Солянному шляху, яким транспортувалась сіль з Дону на Русь. Існує також гіпотеза про те, що остерська фортеця, що називалась до підкорення сіверян князем Олегом Саркел, згодом перейменована руською мовою - Біла Вежа.

Ось уривки з літописів. "Повесть временных лет": "В літо 965 року пішов Святослав на хозар... і город їхній, Білу Вежу, взяв"...

"Повчання Володимира Мономаха" (1096 р.): "І йдучи в город Прилуку, несподівано нас зустріли половецькі князі із вісьмома тисячами і хотіли б з нами битися, але оружжя відіслали були наперед на повозах і ввійшли в город... А наступного дня... ходили до Білої Вежі і Бог нам поміг, і Свята Богородиця: перебили дев'ятсот половців і двох князів взяли"...

Київський літопис 20 вересня 1147 року: "Сташа (Ізяслав з військом - автор) окопо Всеволожа и взяша его... Слышавшие ж и иные грады Унеж (Нежин) и Бела Вежа и Бахмач оже Всеволож взят и побегоша к Чернигову".

Після татаро-монгольського нашестя Біла Вежа зникає на тривалий час з поля зору істориків, і тільки в 1574 році зустрічається лаконічний запис про те, що прикордонному наряду Путивльської варті вказувалось місце стояння біля Білих Веж, тобто на окраїні Руської держави.

За описом історика Шафонського біловезькі укріплення склалися з рову довжиною більше чотирьох верств, за якими знаходився замок, а по периметру земляного валу розташовувались залишки кам'яних башт. У середині XVIII століття ці землі придбав В. В. Кочубей, а в 1765 році вони перейшли до казенного відомства й тут були розміщені німецькі колоністи - вихідці з Франкфурта-на-Майні.

Є й документи, що вказують точне розташування літописної Білої Вежі. В "Книге Большому Чертежу", котрий є своєрідним географічним покажчиком, читаємо: "А от Чернигова 60 верст вниз по Десне на левой стороне город Остер, а под ним впала в Десну речка Остер, а река Остер вытекает из под городища Белые Вежи от верху Удая".

Уже в наш час, у передвоєнні роки, поблизу Білих Веж Других археологи виявили залишки городища округлої форми розміром 200x190 метрів, оточеного розораним валом висотою до 1,6 метра і ровом шириною до 2,5 метра.

Пошуки літописної Білої Вежі продовжувались і в наш час. Дослідження під керівництвом